

The Effect of Moral Intelligence Skills Training on Responsibility and Lawfulness in Children with Oppositional Defiant Disorder

A. Yaghoobi Ph.D.^{1*}, Z. Ghorbany², MR. Roshanaei², MR. Zoghi Paydar Ph.D.¹

1. Department of Psychology, Faculty of Economic and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

2. Ph.D. Student in Psychology, Faculty of Economic and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Abstract

Background: Since moral intelligence skills can help children accept responsibility for their behaviors and adhere to social norms. This study examined the effect of teaching these skills on responsibility and lawfulness in children with oppositional defiant disorder.

Method: The present study was a pre-test-post-test semi-experiment with a control group. The statistical population included second-grade elementary school students in Gorgan, from whom 40 students with oppositional defiant disorder were selected by convenience sampling and randomly assigned to two experimental and control groups of 20 students. The instruments used included the Responsibility and Lawfulness Questionnaire (Alipour & Jalali Farahani, 2006) and the Moral Intelligence Skills Training Protocol (Aliakbari et al, 2014). The experimental group underwent moral intelligence skills training for 7 sessions, and then a post-test was administered to both groups. Finally, the data were analyzed using multivariate analysis of covariance.

Results: The results of the Shapiro-Wilk, Levene, and M-Box tests showed that all the assumptions of the analysis of covariance were met. The results of multivariate covariance analysis showed that the difference in mean scores of responsibilities and lawfulness after moral intelligence skills training compared to the control group was significant ($P < 0.01$); so that moral intelligence skills training increased responsibility and lawfulness.

Conclusion: Moral intelligence skills training with an emphasis on practical moral experiences, such as understanding the consequences of behavior, empathy, and fostering a sense of responsibility, can significantly increase responsibility and strengthen lawfulness in children with oppositional defiant disorder.

Keywords: *Training in Moral Intelligence Skills, Lawfulness, Responsibility, Oppositional Defiant Disorder*

***Corresponding Author:** Yaghoobi A. Department of Psychology, Faculty of Economic and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran. Email: yaghoobi@basu.ac.ir

How to cite: Yaghoobi A, Ghorbany Z, Roshanaei MR, Zoghi Paydar MR. The effect of moral intelligence skills training on responsibility and lawfulness in children with oppositional defiant disorder. *Ethics in Science and Technology*. 2026;20(4): 122-130.

Copyright © 2026 Authors. Published by Iranian Association for Ethics in Science and Technology. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited

تاثیر آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر مسئولیت‌پذیری و قانونمندی در کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای

دکتر ابوالقاسم یعقوبی^{۱*}، زینب قربانی^۲، محمدرضا روشنائی^۲، دکتر محمدرضا ذوقی پایدار^۱

۱. گروه روانشناسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

۲. دانشجوی دکتری روانشناسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳)

چکیده

زمینه: از آنجا که مهارت‌های هوش اخلاقی می‌توانند به کودکان کمک کنند تا مسئولیت رفتارهای خود را بپذیرند و هنجارهای اجتماعی را رعایت کنند، این پژوهش به بررسی تأثیر آموزش این مهارت‌ها بر مسئولیت‌پذیری و قانونمندی در کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای پرداخته است.

روش: پژوهش حاضر نیمه-آزمایشی از نوع پیش‌آزمون-پس‌آزمون با گروه کنترل بود. جامعه آماری شامل دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی شهر گرگان بود که از بین آنها، تعداد ۴۰ نفر که دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای بودند به روش در دسترس انتخاب و به صورت تصادفی در دو گروه ۲۰ نفره آزمایش و کنترل جایگزین شدند. ابزارهای مورد استفاده شامل پرسشنامه مسئولیت‌پذیری و قانونمندی علی‌پور و جلالی فراهانی (۱۳۸۵) و پروتکل آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی علی اکبری و همکاران (۱۳۹۳) بود. گروه آزمایش طی ۷ جلسه تحت آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی قرار گرفت و سپس از هر دو گروه پس از آزمون گرفته شد. در نهایت داده‌ها به روش کوواریانس چند متغیره تحلیل شدند.

یافته‌ها: نتایج آزمون‌های شاپیرو-ویلک، لون و ام-بکس نشان داد که تمامی پیش‌فرض‌های تحلیل کوواریانس رعایت شده است. نتایج تحلیل کوواریانس چند متغیره نشان داد تفاوت میانگین نمرات مسئولیت‌پذیری و قانونمندی بعد از آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی در مقایسه با گروه کنترل معنادار است ($P < 0/01$)؛ به‌طوری که آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی باعث افزایش مسئولیت‌پذیری و قانونمندی شد.

نتیجه‌گیری: آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی با تأکید بر تجربیات اخلاقی عملی، مانند درک پیامدهای رفتار، همدلی، و تقویت حس مسئولیت، می‌تواند به‌طور معناداری موجب افزایش مسئولیت‌پذیری و تقویت قانونمندی در کودکان مبتلا به اختلال نافرمانی مقابله‌ای شود.

کلیدواژگان: آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی، قانونمندی، مسئولیت‌پذیری، اختلال نافرمانی مقابله‌ای

سرآغاز

توجه به کودکان و دانش‌آموزان به عنوان سرمایه‌های بالقوه یک جامعه امری بسیار مهم و حیاتی است، چنانکه سلامتی و موفقیت یک جامعه در گرو سلامتی جسمی و روحی کودکان و دانش‌آموزان آن جامعه است (۱). در چند سال توجه پژوهشگران بسیاری بر اختلالات دوران کودکی و درمان آن‌ها جلب شده است. افزایش نرخ شیوع اختلالات روانی^۱ در کودکان در سال‌های اخیر از مسائل مهم در ایجاد نگرانی در مورد سلامت روان و تأثیر آن بر تحول و عملکرد کودکان است (۲). کودکان مبتلا به اختلالات برونی‌سازی از جمله اختلال نافرمانی مقابله‌ای^۲، اختلال سلوک^۳ و اختلال نقص توجه-بیش‌فعالی^۴، دارای رفتارهایی

هستند که تأثیر منفی بر افراد و محیط اطرافشان می‌گذارد و معمولاً نتیجه انجام این رفتارهای منفی نیز به خود آنها بازمی‌گردد (۳). از میان این اختلالات، اختلال نافرمانی مقابله‌ای، سومین اختلال شایع روانپزشکی کودکان و نوجوانان است که با الگویی از رفتارهای مداوم و غیرقابل انطباق و با تحریک‌پذیری و خشم شناخته می‌شود و اغلب تا بزرگسالی ادامه می‌یابد (۴).

براساس ویراست پنجم راهنمای تشخیصی و آماری اختلال‌های روانی^۵، اختلال نافرمانی مقابله‌ای، الگویی از خلق^۶ و رفتار بی‌قرار^۷ تضادوری^۸، نافرمانی^۹، گستاخی^{۱۰}، کینه‌توزی^{۱۱}، زودرنجی^{۱۲}، از کوره دررفتن^{۱۳}،

رعایت نکردن دستورات و مقررات و رفتارهای قانون شکنانه است که بیش از ۶ ماه ادامه دارد و حداقل ۴ نشانه در تعامل با دست کم یک نفر غیر از خواهر و برادر آشکار می‌شود (۵). معمولاً شروع این اختلال قبل از ۸ سالگی است، اگرچه هم در کودکان و هم در بزرگسالان قابل تشخیص است (۶). این اختلال با بار اجتماعی و اقتصادی قابل توجهی همراه است و در دوران کودکی یکی از شایع‌ترین پیش‌سازهای سایر مشکلات سلامت روان است که می‌تواند در طول عمر ایجاد شود (۷). به نظر می‌رسد ایجاد این اختلال از تعامل عوامل ژنتیکی و محیطی ناشی می‌شود و مکانیسم‌های تبیین شده در روابط اجتماعی به حفظ آن کمک می‌کند (۶). کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای اکثراً در روابط بین فردی و عملکرد تحصیلی دارای مشکل هستند؛ لذا این کودکان با وجود برخورداری از هوش کافی در مدرسه پیشرفتی ندارند و در نتیجه دچار مشکلات زیادی در مدرسه و اجتماع هستند (۸). به عبارتی، نداشتن مهارت‌های لازم، از جمله مهارت‌های اجتماعی، در شرایط بحرانی یکی از اساسی‌ترین مشکلات کودکان نافرمان مقابله‌ای است؛ که فراوانی آن در کودکان مبتلا به این اختلال، ۷۲ درصد گزارش شده است (۹). کودکان نافرمان مقابله‌ای از مسئولیت‌پذیری ۱۴ و قانون‌پذیری ۱۵، که نمونه‌ای از مهارت‌های اجتماعی ۱۶ هستند، نیز سرپیچی می‌کنند (۱۰، ۱۱، ۱۲).

مشارکت در زندگی جمعی، مستلزم پذیرش مسئولیت در قبال یکدیگر و فهم تنوع و تعدد باورها و ارزش‌ها و تحمل آن می‌باشد (۱۳). مسئولیت‌پذیری اشاره به حس وظیفه‌شناسی، پاسخگو بودن و تعهد دارد (۱۴)، و شامل ویژگی‌هایی چون تفکر قبل از عمل، به تأخیر انداختن خواسته‌ها، رعایت قوانین و هنجارها و سازماندهی و اولویت‌بندی تکالیف می‌شود (۱۵). به عبارتی، مسئولیت‌پذیری در قبال خود و دیگران محصولی از رشد اخلاقی است که باعث می‌گردد تا فرد وظایف محوله‌اش را نسبت به خود و جامعه به درستی انجام دهد (۱۶). همچنین قانون‌پذیری به معنای پذیرش آگاهانه، داوطلبانه و ارادی قانون از طرف افراد جامعه و عمل به آن می‌باشد. آنچه بخصوص به لحاظ روانشناسی اجتماعی اهمیت دارد، پذیرش ارادی و داوطلبانه قوانین از سوی افراد جامعه است (۱۷). به طور کلی می‌توان بیان کرد که مسئولیت‌پذیری به معنای پذیرش پیامدهای رفتار و تعهد به هنجارهاست، درحالی‌که قانون‌مندی مستلزم پیروی آگاهانه از قوانین اجتماعی است. این دو مؤلفه از مهارت‌های اجتماعی کلیدی هستند که در کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای به دلیل نقص در خودتنظیمی و همدلی، کاهش می‌یابند.

همانگونه که بیان شد، یکی از ویژگی‌های کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای، عدم مسئولیت‌پذیری و عدم پیروی از قوانین می‌باشد. جهت کاهش نشانه‌های این اختلال، مداخلات مختلفی وجود دارد. برخی محققان نشان دادند که پروتکل‌های مداخله‌ای رفتاری، شناختی-رفتاری، مدیریت رفتار بر پایه رفتار درمانی و تعامل والد-کودک بر کاهش مشکلات رفتاری و بهبود عملکرد رفتاری کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای موثر است (۳). همچنین برخی محققان

بیان کردند که مداخلات تحلیل عملکرد رفتاری، درمان‌های گروهی و راهبردهای خودتنظیمی در کاهش نشانه‌های اختلال نافرمانی مقابله‌ای در کودکان اثرگذار است (۱۸).

در چند دهه اخیر، تلاش جهت کمک به کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای جهت کاهش نشانه‌ها و شدت این اختلال مورد توجه قرار گرفته است. بر این اساس، مداخله زود هنگام و پیشگیری از اختلال نافرمانی مقابله‌ای جهت کمک به سلامت روان کودکان بسیار حائز اهمیت است. لذا یک از آموزش‌های مفید در این جهت، آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی است (۱۹).

بسیاری از کودکان دارای اختلالات رفتاری و اجتماعی، معیارهای رفتاری و اجتماعی صحیح را نمی‌دانند و ذهن آنها توانایی قضاوت اخلاقی و تمایز خوب و بد را ندارد (۲۰). در دهه اخیر، ابعاد جدیدی در حوزه هوش معرفی شده است که یکی از مهم‌ترین این ابعاد، هوش اخلاقی ۱۷ است. بوربا (۲۰۰۵)، هوش اخلاقی را ظرفیت و توانایی درک درست از نادرست، داشتن اعتقادات اخلاقی قوی و عمل به آنها و همچنین، رفتار در جهت صحیح تعریف کرده است (۲۰). هوش اخلاقی دارای چهار بعد درستکاری، مسئولیت‌پذیری، بخشش و دلسوزی می‌باشد. اصل درستکاری به معنی ایجاد هماهنگی بین عقاید و رفتار انسان، مسئولیت‌پذیری به معنای پذیرش اعمال و عواقب آن و اشتباهات، بخشش به معنی آگاهی از اشتباهات و بخشیدن خود و دیگران و دلسوزی به معنای توجه به دیگران می‌باشد (۲۱). هوش اخلاقی مانند یک راهنما برای رفتار انسان عمل کرده و کمک می‌کند تا انسان اعمال هوشمندانه و بهینه از خود نشان دهد (۲۲). هوش اخلاقی با دارا بودن عامل‌های اخلاق‌مدار مانند احترام، بخشش، آرامش، صلح، انصاف، عدالت و مواردی از این قبیل، ظرفیت اخلاقی کودکان را ارتقا داده و به آنها این احساس را القاء می‌کند که توانایی بر عهده گرفتن مسئولیت انتخاب‌ها و فعالیت‌ها را از نظر اخلاقی دارند و بدین نحو شایستگی‌های اخلاقی را در کودکان نهادینه کرده و باعث نفوذ اصول اخلاقی در چارچوب فکری آنها می‌گردد (۲۳).

هوش اخلاقی به دلیل تأثیرات زیادش بر سایر زمینه‌ها مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. بنابراین تمایل فراوانی به مرتبط کردن مشکلات اجتماعی به آموزش اخلاق در محیط‌های آموزشی وجود دارد (۲۴). هر قدر هوش اخلاقی در دانش آموزان بالاتر باشد، آنها علاوه بر تلاش برای کسب خواسته‌های خود به روش درست، با دشواری کمتری با همکالسی‌ها و معلمان رابطه برقرار می‌کنند و این توانمندی سبب می‌شود که راحت‌تر مشکلات درسی خود را از دوستانشان بپرسند و هنگام نیازمندی، یاریگران بیشتری در اطراف خود داشته باشد (۲۵). با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته، آموزش هوش اخلاقی باعث بهبود اخلاق تحصیلی، خودکارآمدی تحصیلی، رفتار نوع دوستی، سازگاری تحصیلی، اجتماعی و هیجانی و کاهش پرخاشگری در کودکان و دانش‌آموزان می‌شود (۲۰، ۲۵، ۲۶).

برخلاف تحقیقات فراوان تأثیرات مداخلات آموزشی مختلف بر کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای، تحقیقات درباره تأثیرات هوش اخلاقی

روانشناختی یا دارویی دست کم از یک سال قبل از ورود به پژوهش. معیارهای خروج نیز عبارتند از: غیبت بیش از دو جلسه و داشتن مشکلات حاد روانی و خانوادگی. ابزارهای مورد استفاده در پژوهش حاضر شامل پرسشنامه مسئولیت‌پذیری و قانونمندی و پروتکل آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بود.

پرسشنامه مسئولیت‌پذیری و قانونمندی (RLS): این پرسشنامه که توسط علیپور و جلالی فراهانی در سال ۱۳۸۵ ساخته شد، دارای ۵۰ سوال با مقیاس لیکرت در یک طیف پنج گزینه‌ای (از کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم) می‌باشد و دارای دو خرده مقیاس کلی بنام مسئولیت‌پذیری و قانونمندی و هفت خرده مقیاس جزئی بنام‌های خودمدیریتی، نظم‌پذیری و قانونمندی (زیرمجموعه خرده مقیاس کلی قانونمندی) و امانت‌داری، وظیفه‌شناسی، سازمان‌یافتگی و پیشرفت‌گرایی (زیرمجموعه خرده مقیاس کلی مسئولیت‌پذیری) است (۲۷). حداقل و حداکثر نمره کل در این مقیاس بین ۵۰ تا ۲۵۰ می‌باشد و نمرات بالا در هر خرده مقیاس به معنای مسئولیت‌پذیری و قانونمندی بالا است (۲۸). در پژوهشی پایایی پرسشنامه از طریق آلفای کرونباخ ۰/۹۲ محاسبه شد که نشان دهنده پایایی مناسب است (۲۹).

پروتکل آموزش هوش اخلاقی (MITP): به منظور آموزش مولفه‌های هوش اخلاقی از ۷ داستان از مجموعه داستان‌های کودک و مهارت‌های زندگی استفاده شد (۳۰). پروتکل آموزش به شرح زیر می‌باشد:

بر ویژگی‌های مختلف این اختلال در کودکان صرفاً به برخی مطالعات درباره نقش اخلاق در زندگی این کودکان و برخی نشانگان آنها محدود شده است. با این تفاسیر، پژوهش‌ها درباره مداخلات مؤثر بر افزایش مسئولیت‌پذیری و قانون‌پذیری کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای، نادیده گرفته شده است. این شکاف، سبب شده که توجه کمی به نقش و جایگاه هوش اخلاقی در زندگی شخصی، اجتماعی و تحصیلی آن‌ها شود؛ بنابراین لازم است که پژوهش‌های بیشتری در این زمینه صورت گیرد تا به بهبود شرایط زندگی، اجتماعی و تحصیلی این کودکان منجر شود. لذا این پژوهش به دنبال بررسی تاثیر آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر مسئولیت‌پذیری و قانون‌پذیری در کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای می‌باشد.

روش

پژوهش حاضر از نوع نیمه آزمایشی با پیش‌آزمون-پس‌آزمون به‌همراه گروه کنترل بود. جامعه آماری شامل دانش‌آموزان دوره دوم ابتدایی شهر گرگان در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ بود که از این میان، تعداد ۴۰ نفر که دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای بوده و به مرکز مشاوره و روانشناسی اداره آموزش و پرورش شهر گرگان ارجاع داده شده بودند و با توجه به معیارهای ورود به پژوهش، به روش در دسترس انتخاب و به صورت تصادفی در دو گروه ۲۰ نفره آزمایش و کنترل جایگزین شدند. معیارهای ورود به پژوهش عبارتند از: داشتن سن بین ۱۰ تا ۱۲ سال، دریافت تشخیص اختلال نافرمانی مقابله‌ای و عدم دریافت درمان‌های

جدول ۱: محتوای جلسات آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی (۳۱)

جلسه	محتوای جلسه
اول	معارفه و خواندن قصه کرگدن خشمگین (غلبه بر خشم) با هدف کنترل پرخاشگری و آموزش همدلی
دوم	خواندن قصه جشن آتش (جراتمندی و مسئولیت‌پذیری) با هدف آموزش خویشتن داری
سوم	خواندن قصه آتش سوزی در جنگل (تفکر نقاد) با هدف آموزش وجدان
چهارم	خواندن قصه خراب کاری گرگ‌ها (ایزاز احساسات) با هدف آموزش احترام
پنجم	خواندن قصه جستجوی گل‌های بنفشه (داشتن هدف) با هدف آموزش مهربانی
ششم	خواندن قصه یک روز پرماجرا (ایزاز وجود) با هدف آموزش بردباری
هفتم	خواندن قصه مهمان‌های عجیب (ارتباط موثر) با هدف آموزش عدالت و قانونمندی

شاپیرو-ویلک، لون، ام-باکس و تحلیل کواریانس چند متغیره) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

یافته‌ها

در این پژوهش تعداد ۴۰ دانش‌آموز دوره دوم ابتدایی شهر گرگان در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ شرکت داشتند. متوسط سن آنها ۱۱/۲۵ با انحراف استاندارد ۰/۷۸ بود. جهت تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از روش‌های آمار توصیفی و استنباطی (تحلیل کواریانس چند متغیره) استفاده شد. در جدول ۲ شاخص‌های مرکزی و پراکندگی متغیرهای پژوهش ارائه شده است.

روش اجرا به این شکل بود که: در ابتدا به مرکز مشاوره و روانشناسی اداره آموزش و پرورش شهر گرگان مراجعه شد و توضیحاتی درباره هدف پژوهش حاضر به مسئول این مرکز ارائه شد. پس از مشخص شدن نمونه‌های پژوهش، کودکان و والدین آنها فرم رضایت آگاهانه را تکمیل کرده و قبل از ارائه آموزش‌های مبتنی بر هوش اخلاقی، از هر دو گروه پیش‌آزمون گرفته شد. سپس گروه آزمایش طی ۷ جلسه ۴۰ دقیقه‌ای تحت آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی قرار گرفت و در مرحله بعد، از همه‌ی شرکت‌کنندگان پس از آزمون گرفته شد. سپس داده‌ها با نرم افزار SPSS-26 و به کمک آمار توصیفی (شامل میانگین و انحراف معیار هر گروه در پیش آزمون و پس آزمون) و آمار استنباطی (آزمون‌های

جدول ۲: خلاصه شاخص‌های مرکزی و پراکندگی متغیرها

متغیر	گروه آزمایش		گروه کنترل	
	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	پس‌آزمون
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
مسئولیت‌پذیری	۳۸/۹۵	۲/۴۱	۳۹/۲۰	۲/۱۲
قانونمندی	۶۲/۴۰	۲/۲۱	۶۲/۱۵	۲/۵۲

طبق جدول ۲ میانگین و انحراف معیار مسئولیت‌پذیری در پیش‌آزمون گروه آزمایش ۳۸/۹۵ و ۲/۴۱، در پس‌آزمون گروه آزمایش ۵۲/۶۰ و ۲/۳۷، در پیش‌آزمون گروه کنترل ۳۹/۲۰ و ۲/۱۲ و در پس‌آزمون گروه کنترل ۶۲/۱۵ و ۲/۵۲، در پس‌آزمون گروه کنترل ۶۲/۹۰ و ۲/۲۲ می‌باشد.

طبق جدول ۲ میانگین و انحراف معیار مسئولیت‌پذیری در پیش‌آزمون گروه آزمایش ۳۸/۹۵ و ۲/۴۱، در پس‌آزمون گروه آزمایش ۵۲/۶۰ و ۲/۳۷، در پیش‌آزمون گروه کنترل ۳۹/۲۰ و ۲/۱۲ و در پس‌آزمون گروه کنترل ۶۲/۱۵ و ۲/۵۲، در پس‌آزمون گروه کنترل ۶۲/۹۰ و ۲/۲۲ می‌باشد.

جدول ۳: نتیجه آزمون لون جهت بررسی پیش‌فرض برابری واریانس‌های متغیرهای پژوهش

متغیرها	F	df1	df2	سطح معناداری
مسئولیت‌پذیری	۰/۹۴۵	۱	۳۸	۰/۶۲۰
قانونمندی	۰/۲۵۰	۱	۳۸	۰/۳۳۷

قبل از اجرای آزمون کوواریانس، پیش‌فرض‌های آن مورد بررسی قرار گرفت. نرمال بودن داده‌ها توسط آزمون شاپیرو-ویلک ($P > ۰/۰۵$) تایید شد. جهت بررسی همگونی خطای واریانس‌ها از آزمون لون استفاده شد. نتایج آزمون لون طبق جدول ۳ نشان داد که خطای واریانس‌ها در متغیرهای مسئولیت‌پذیری ($F = ۰/۹۴۵, P = ۰/۶۲۰$) و قانونمندی ($F = ۰/۲۵۰, P = ۰/۳۳۷$) همگون است ($P > ۰/۰۵$)، بر این اساس

گروه‌ها با یکدیگر قابلیت مقایسه دارند. بررسی شیب رگرسیون نیز نشان داد که تعامل پیش‌آزمون با گروه معنادار نیست ($P > ۰/۰۵$). همچنین، پیش‌فرض همگنی ماتریس‌های کوواریانس با استفاده از آزمون ام-باکس بررسی شد و نتایج ($F = ۲/۳۵۶$ و $P > ۰/۰۵$) نشان داد که این پیش‌فرض نیز محقق شده است؛ بنابراین مجوز استفاده از مدل تحلیل کواریانس برای داده‌های پژوهش وجود دارد.

جدول ۴: نتایج آزمون‌های چند متغیره متغیرهای پژوهش

آزمون	ارزش	F	درجه آزادی اثر	درجه آزادی خطا	سطح معناداری	مجذور اتا
اثر پیلای	۰/۹۲۸	۲۲۵/۳۰۲	۲	۳۵	۰/۰۰۰	۰/۹۲۸
لامبدای ویلک	۰/۰۷۲	۲۲۵/۳۰۲	۲	۳۵	۰/۰۰۰	۰/۹۲۸
اثر هتلیگ	۱۲/۸۷۴	۲۲۵/۳۰۲	۲	۳۵	۰/۰۰۰	۰/۹۲۸
بزرگ‌ترین ریشه خطا	۱۲/۸۷۴	۲۲۵/۳۰۲	۲	۳۵	۰/۰۰۰	۰/۹۲۸

نتایج آزمون چهارگانه تحلیل کواریانس چند متغیره نشان داد که با کنترل اثرات نمرات پیش‌آزمون بین دو گروه آزمایش و کنترل حداقل در یکی از متغیرها تفاوت معناداری وجود دارد ($P < ۰/۰۵$).

جدول ۵: نتیجه تحلیل کوواریانس برای متغیرهای پژوهش

متغیر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معناداری	مجذور اتا
مسئولیت‌پذیری	۱۸۰۷/۷۱	۱	۱۸۰۷/۷۱	۳۳۴/۸۴	۰/۰۰۰	۰/۹۰۳
قانونمندی	۱۳۸۹/۶۹	۱	۱۳۸۹/۶۹	۲۳۸/۳۳	۰/۰۰۰	۰/۸۶۹

طبق جدول ۵، نتایج آزمون تحلیل کوواریانس نشان داد که با کنترل پیش‌آزمون، تفاوت معناداری بین نمرات دو گروه کنترل و آزمایش از لحاظ مسئولیت‌پذیری ($F = ۳۳۴/۸۴, P = ۰/۰۰۰$) و قانونمندی ($F = ۲۳۸/۳۳, P = ۰/۰۰۰$) وجود دارد؛ به عبارت دیگر، آموزش

طبق جدول ۵، نتایج آزمون تحلیل کوواریانس نشان داد که با کنترل پیش‌آزمون، تفاوت معناداری بین نمرات دو گروه کنترل و آزمایش از

هوش اخلاقی به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های حیاتی رفتار اخلاقی، به‌ویژه در زمینه مسئولیت‌پذیری و قانونمندی شناخته می‌شود. هوش اخلاقی که به عنوان ظرفیت درک درست از نادرست، عمل بر اساس آن درک، و مشارکت در رفتارهایی که تصمیم‌گیری اخلاقی را ارتقا می‌دهد، تعریف می‌شود (۳۷)، مسئولیت‌پذیری فردی را در چارچوب‌های قانونی تسهیل می‌کند. افراد با هوش اخلاقی بالا به احتمال زیاد مسئولیت‌های خود را در قبال دیگران و جامعه تشخیص می‌دهند، که این باعث افزایش انطباق با قوانین طراحی شده برای حفظ نظم اجتماعی می‌شود. این موضوع درک محیطی را تقویت می‌کند که در آن افراد نه تنها از مقررات پیروی می‌کنند، بلکه گام‌های فعالانه‌ای برای اطمینان از کمک مثبت اقداماتشان به رفاه عمومی برمی‌دارند.

تعامل بین مهارت‌های هوش اخلاقی و مسئولیت‌پذیری را می‌توان در محیط‌های مختلف حرفه‌ای مشاهده کرد. به عنوان مثال، رهبران با سطوح بالای هوش اخلاقی تمایل دارند رفتار مسئولانه را با رعایت دقیق استانداردهای قانونی و در عین حال ترویج هنجارهای اخلاقی در سازمان خود مدل کنند. این همسویی، فرهنگ قانونمندی را ایجاد می‌کند که در آن فرد احساس قدرت می‌کند تا اخلاقی عمل کند و مسئولیت شخصی اعمال خود را بر عهده بگیرد. برعکس، سطوح پایین‌تر هوش اخلاقی اغلب با رفتار غیراخلاقی و گرایش به رفتارهای قانون‌شکن همراه است (۳۸). بنابراین، ترویج توسعه هوش اخلاقی ممکن است به عنوان یک استراتژی موثر برای افزایش مسئولیت‌پذیری شخصی و پایبندی به قانونمندی عمل کند. علاوه بر این، پرورش هوش اخلاقی می‌تواند پیامدهای اجتماعی گسترده‌تری از طریق پرورش جوامعی داشته باشد که با ارزش‌های مشترک حول مسئولیت‌پذیری و قانونمندی مشخص می‌شوند. از این‌رو، ابتکارات آموزشی با هدف افزایش ظرفیت افراد برای استدلال اخلاقی با مشارکت مدنی و رفتار قانونی ارتباط مثبت دارد (۳۹). با گنجاندن اصول تربیت اخلاقی در برنامه‌های درسی یا برنامه‌های اجتماعی با هدف توسعه تفکر انتقادی در مورد اخلاق، جوامع ممکن است در جهت کاهش موارد بزهکاری و در عین حال تقویت تعهد نسبت به رفتار قانونی تلاش کنند. به طور کلی می‌توان گفت که در جلسات آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی به آموزش مفاهیمی مانند احترام، همدلی، مسئولیت‌پذیری، قانونمندی، ابراز احساسات، هدفمندی، بردباری و عدالت پرداخته می‌شود و کودکان با اهمیت فراگیری این مفاهیم در ارتباط با دیگران آشنا می‌شوند. عمل به هر یک از این مفاهیم سبب بهبود چشم‌گیر روابط اجتماعی کودکان می‌شود، به عنوان مثال کسی که در روابط میان فردی مسئولیت‌پذیر، قانونمند، متعهد و ملاحظه‌گر باشد، به عنوان فرد قابل اعتماد شناخته می‌شود و افراد زیادی را به خود جذب می‌کند. بر این اساس، انجمن نظارت و توسعه برنامه درسی ترکیه، در مورد آموزش هوش اخلاقی، فردی با ظرفیت هوش اخلاقی بالا را اینگونه تعریف می‌کند که به کرامت انسانی احترام می‌گذارد، به رفاه دیگران اهمیت می‌دهد، منافع فردی و مسئولیت‌های اجتماعی را یکپارچه می‌کند، صداقت نشان می‌دهد، به مسائل اخلاقی فکر می‌کند و به

مهارت‌های هوش اخلاقی بر مسئولیت‌پذیری و قانونمندی در کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای مؤثر بوده است و با توجه به شاخص مجذور اتا در دو گروه کنترل و آزمایش می‌توان گفت ۹۰ درصد از واریانس مربوط به اختلاف بین دو گروه کنترل و آزمایش در مقیاس مسئولیت‌پذیری و ۸۶ درصد از واریانس مربوط به اختلاف بین دو گروه کنترل و آزمایش در مقیاس قانونمندی ناشی از تأثیر متقابل متغیر وابسته یعنی آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی است.

بحث

پژوهش حاضر با هدف بررسی تاثیر آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر مسئولیت‌پذیری و قانونمندی کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای انجام شد. یافته‌های پژوهش حاضر نشان داد که آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر مسئولیت‌پذیری کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای اثرگذار است و باعث افزایش مسئولیت‌پذیری آن‌ها می‌شود. یافته‌های این پژوهش با برخی تحقیقات همسو است (۳، ۳۲، ۳۳). در تبیین این نتایج می‌توان گفت که کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای علاوه بر مشکلات در روابط بین فردی، در مسئولیت‌پذیری و انجام وظایف خود نیز با مشکلاتی مواجه هستند؛ لذا آموزش‌ها و درمان‌هایی باید بکار گرفته شود که منجر به تقویت مسئولیت‌پذیری در این کودکان شود. به عبارت دیگر کودکانی که دچار مشکلات سازگاری، بویژه در مسائل میان فردی هستند، عمدتاً از داشتن الگوی رفتاری مناسب و معیارهای اخلاقی درست بی‌بهره بوده‌اند؛ اما در نتیجه فراهم شدن موقعیت‌های آموزشی مناسب، این کودکان می‌توانند الگوهای گذشته خود را کنار بگذارند و خود را به سایر کودکان نزدیک کنند (۲۶). هوش اخلاقی از سازه‌های بنیادین و اثرگذار در روند بهبود و تقویت زندگی رضایت‌بخش فردی و اجتماعی به شمار می‌رود (۲۳). به عبارت دیگر، می‌توان اذعان کرد که یک فرد دارای اراده آزاد است، اما پایبندی به پیامدهای عمل و رفتار، از معیارهای واقعی هوش اخلاقی است (۳۴). از این‌رو، آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی به کودکان، بخصوص کودکان نافرمان مقابله‌ای، ضمن کاهش نشانگان این اختلال، کمک می‌کند تا علاوه بر بهبود روابط اجتماعی و میان فردی، میزان مسئولیت‌پذیری، تعهد، وظیفه‌مداری و پاسخگویی آنها بهبود یابد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر قانونمندی کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای اثرگذاری مثبتی دارد؛ به این صورت که با کاهش نشانگان نافرمانی سبب بهبود مهارت‌های قانونمندی می‌شود. این نتیجه با یافته‌های برخی تحقیقات همسو است (۱۸، ۳۵). در تبیین این یافته‌ها می‌توان بیان کرد که هوش اخلاقی، خط سیر اخلاقی فرد را در زندگی و تحصیل، تعیین کرده و از بروز اعمال بزهکارانه و خلاف قانون جلوگیری می‌کند و باعث رعایت اخلاق در تصمیم‌گیری‌ها می‌شود (۳۵). از این‌رو، پذیرش و اجرای قوانین در کنار آزادی عقیده و بیان، از مهم‌ترین ویژگی‌های فرد دارای هوش اخلاقی بالاست (۳۶).

دنبال حل مسأله آمیز تعارض است (۳۶). با گنجانیدن اصول تربیت هوش اخلاقی در برنامه‌های درسی یا برنامه‌های اجتماعی با هدف توسعه تفکر انتقادی در مورد اخلاق، جوامع و مدارس می‌توانند در جهت کاهش موارد قانون‌شکنی و در عین حال تقویت تعهد نسبت به رفتار قانونی تلاش کنند.

نتیجه گیری

اختلال نافرمانی مقابله‌ای می‌تواند به عنوان یک عامل استرس‌زا، تاثیر جدی بر سلامت روانی کودکان و خانواده آنها داشته باشد که در مطالعه حاضر اثربخشی آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر مسئولیت‌پذیری و قانونمندی کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای مورد تایید قرار گرفت. از جمله محدودیت‌های این پژوهش، می‌توان به عدم اجرای مرحله پیگیری، نمونه‌گیری در دسترس اشاره کرد. پیشنهاد می‌شود که در پژوهش‌های آتی، پژوهشگران با اجرای مرحله پیگیری، اثربخشی آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی بر مفاهیم دیگر در کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای و همچنین خانواده‌های آنان مورد بررسی قرار دهند. با توجه به نتایج پژوهش حاضر، پیشنهاد می‌شود که مسئولین، کلینیک‌ها و مراکز درمانی و روانشناسی در جهت تقویت مسئولیت‌پذیری و قانونمندی کودکان دارای اختلال نافرمانی مقابله‌ای، از آموزش مهارت‌های هوش اخلاقی نیز بهره گیرند.

ملاحظه های اخلاقی

در این پژوهش موازین اخلاقی شامل اخذ رضایت آگاهانه، رازداری و حفظ اطلاعات شخصی رعایت شد. همچنین این پژوهش با کد اخلاق

سپاسگزاری

پژوهشگران بر خود لازم می‌دانند مراتب سپاس خود را از تمامی شرکت‌کنندگان در ای پژوهش اعلام دارند.

واژه نامه

1. Mental disorders	اختلالات روانی
2. Oppositional Defiant Disorder	اختلال نافرمانی مقابله‌ای
3. Conduct Disorder	اختلال سلوک
4. Attention Deficit Hyperactivity Disorder	اختلال نقص توجه-بیش‌فعالی
5. Diagnostic and statistical manual of mental disorders-5	ویراست پنجم راهنمای تشخیصی و آماری اختلال‌های روانی
6. Temperament	خلق
7. Restless behavior	رفتار بی‌قرار
8. Conflict	تضادورزی
9. Disobedience	نافرمانی
10. Impudence	گستاخی
11. Resentment	کینه‌توزی
12. Irritability	زودرنجی
13. Flare-up	از کوره در رفتن
14. Responsibility	مسئولیت‌پذیری
15. Lawfulness	قانونمندی
16. Social skills	مهارت‌های اجتماعی
17. Moral intelligence	هوش اخلاقی

References

- Farnia V, Alikhani M, Rashidi A, Davarinejad O, Salemi S, Tatari F. The Effectiveness of Theory-of-Mind Training on Social Skills of Students with Oppositional Defiance Disorder. QJCR, 2020; 19(74): 91-105. (In Persian).
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2717400.1399.19.74.1.5>
- Shakeri N, Taher M, Hossein Khanzade A, Mohammadi Soleimani M. The effectiveness of psychological treatments on oppositional defiant disorder in Iran: meta-analysis. Medical Sciences, 2022; 32(3): 229-238. (In Persian)
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.10235922.1401.32.3.10.9>
- Dorostkar S, Hassanzadeh S, Vakili S, Ghasemzadeh S. Studying the Effectiveness of Family-Focused Behavioral Therapy Interventions on Decreasing Problems of Children With the Oppositional Defiant Disorder. MEJDS, 2022; 12: 216-216. (In Persian).
- Sharifi Esfahani M, Farahbakhsh K, Esmaeili M, Salimi Bajestani H, Asgari M. Exploring of Moderating Factors of Oppositional Defiant Disorder: A Qualitative Research. RBS, 2020; 18(3): 336-348. (In Persian).
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17352029.1399.18.3.9.3>
- Akbari A, Monirpour N, Mirzahosseini H. The Effectiveness of Parent-Based Play-Therapy on Aggression and Symptoms of Oppositional Defiant Disorder. J Child Ment Health, 2021; 8(1): 126-140. (In Persian).
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24233552.1400.8.1.15.4>
- Hawes DJ, Gardner F, Dadds MR, Frick PJ, Kimonis ER, Burke JD, Fairchild G. Oppositional defiant disorder. Nature Reviews Disease Primers, 2023 Jun; 9(1): 31.
<https://doi.org/10.1038/s41572-023-00441-6>
- Burke JD, Johnston OG, Perkins AG. Where should psychopathic traits be placed in a diagnostic framework? Evidence for a grandiose-manipulative specifier for ODD. Research on Child and Adolescent Psychopathology, 2022 Oct; 50(10): 1289-1298. <https://doi.org/10.1007/s10802-022-00924-2>
- Vahia VN. Diagnostic and statistical manual of mental disorders 5: A quick glance. Indian journal of psychiatry, 2013 Jul; 55(3): 220-223. <https://doi.org/10.4103/0019-5545.117131>
- Roshan Chesli, R. Effect of Social Competence Training-Based Storytelling on Social Skills and Behavioral Problems of 8-10 Year-Old Children with Oppositional

- Defiant Disorder (ODD). *Clinical Psychology Studies*, 2013; 4(10): 73-94. (In Persian).
10. Bada HS, Das A, Bauer CR, Shankaran S, Lester B, LaGasse L, Hammond J, Wright LL, Higgins R. Impact of prenatal cocaine exposure on child behavior problems through school age. *Pediatrics*, 2007 Feb; 119(2): 348-359. <https://doi.org/10.1542/peds.2006-1404>
 11. Lin X, Li L, Chi P, Wang Z, Heath MA, Du H, Fang X. Child maltreatment and interpersonal relationship among Chinese children with oppositional defiant disorder. *Child Abuse & Neglect*, 2016 Jan; 51: 192-202. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2015.10.013>
 12. Leadbeater BJ, Ames ME. The longitudinal effects of oppositional defiant disorder symptoms on academic and occupational functioning in the transition to young adulthood. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 2017 May; 45(4): 749-63. <https://doi.org/10.1007/s10802-016-0190-4>
 13. Hashemi S. Content analysis of secondary and pre-university textbooks in the humanities field based on the peace education component. *Curriculum Studies*, 2009; 15: 83-104. (In Persian).
 14. Allen A, Mintrom M. Responsibility and school governance. *Educational Policy*, 2010 May; 24(3): 439-464. <https://doi.org/10.1177/0895904808330172>
 15. Schulz-Hardt S, Thurow-Kröning B, Frey D. Preference-based escalation: A new interpretation for the responsibility effect in escalating commitment and entrapment. *Organizational Behavior and human decision processes*, 2009 Mar; 108(2): 175-186. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2008.11.001>
 16. Mirzakhani HR, Yousefi Z, Manshaee GR. Development of an Adolescent Responsibility Improvement Package. *Journal of Psychological Dynamics in Mood Disorders (PDMD)*, 2024 May; 3(1): 74-85. (In Persian). <https://doi.org/10.61838/kman.pdmd.3.1.7>
 17. QalichKhan AA, Sarmadi MR, Rezaei MH, Nateghi F. Comparison of Theories of Pragmatism and Reconstructionism in Relation to Teaching Ethics and Legality to Students. *Ethics in Science and Technology*, 2023; 18(3): 46-54. (In Persian). <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22517634.1402.18.3.7.8>
 18. Barker C, de Lugt J. A review of evidence based practices to support students with oppositional defiant disorder in classroom settings. *International Journal of Special Education*, 2022 Aug; 37(1): 85-98. <https://doi.org/10.52291/ijse.2022.37.29>
 19. Rezapour Mirsaleh Y, Kheradmand T, Shahedi S. Effectiveness of Moral Intelligence on Social Performance and Behavioral Problems. *Ethics in Science and Technology*, 2018; 12(4): 48-59. (In Persian). <http://dori.net/dor/20.1001.1.22517634.1396.12.4.6.7>
 20. Taghavi P, Mohammadpanah Ardakan A, Choobforoushadeh A. Teaching moral intelligence and its effect on altruism and aggression in children under 7 years. *JPEN*, 2022; 8(4): 40-49. (In Persian). <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.22034/JPEN.8.4.40>
 21. Lennick D, Kiel F. *Moral Intelligence*. Wharton University of Pennsylvania, Philadelphia, 2005; 16.
 22. Karimi A. The development of rational intelligence and moral intelligence in children. *Peyande Bahman*, 2010; 376: 20-23. (In Persian).
 23. Sheykholeslami A, Mohammadi N. The effectiveness of moral intelligence skills training on adjustment (emotional, educational, social) in bully students. *Journal of Psychological Science*, 2019; 18(77): 519-527. (In Persian). <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17357462.1398.18.77.6.9>
 24. Fallah, F. Investigating the relationship between moral intelligence and social intelligence with social adjustment and aggression among tenth grade female students in Yazd in the academic year 2016-2017. [Master's thesis]. Taft: Payam Noor University. 2017. (In Persian).
 25. Hayatbakhsh, S., Entesare Foumani, G., hejazi, M. The Effectiveness of Ethical Intelligence Training in Educational Ethic and Educational Self-Efficacy in Tenth Grade Female Students. *Educational Psychology*, 2020; 16(56): 131-156. (In Persian). <https://doi.org/10.22054/jep.2020.44113.2718>
 26. Ghadampour, E., Heidaryani, L., Kalantar, J., Nasiri Hanis, G. The effect of teaching ethical intelligence in storytelling on academic, social, and emotional adjustment of students. *Research in Teaching*, 2020; 8(2): 37-54. (In Persian). <https://dori.net/dor/20.1001.1.24765686.1399.8.2.2.9>
 27. Alipour A, Jalali Farahani N. Psychometric properties of the Responsibility and Lawfulness Questionnaire. *Research in Psychological Health*, 2006; 1(3). (In Persian).
 28. Tizrotooli F. (2019). Comparing the effects of spiritual intelligence and personal intelligence training on adaptability, responsibility, and lawfulness in 14-16 year old students. [PhD thesis]. Ardabil: Islamic Azad University. (In Persian).
 29. Esmaeelinezhad O, Boerhannoeddin AB, Singaravelloo K. The effects of corporate social responsibility dimensions on employee engagement in Iran. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 2015 Mar; 5(3): 261-276. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARBS/v5-i3/1517>
 30. Mushtaq M, Vasegh B. *Children and Peacock Feather Life Skills*. Tehran: Abu Atta Publishing. 2017. (In Persian).
 31. Dornajafi Shirazi M, Aliakbaridehkordi M, Alipoor A. The Effect of Storytelling on Moral Intelligence Components of Preschool Female Students in Isfahan City. *Social Cognition*, 2015; 3(2): 33-43. (In Persian). <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23223782.1393.3.2.2.0>
 32. Khaleghi S. The effectiveness of moral intelligence training on responsibility and academic ethics in female elementary school students. [Master's thesis]. Shahrood: Islamic Azad University. 2017. (In Persian).
 33. Yasminejad P. The effect of moral intelligence training on responsibility, emotional empathy, academic ethics and interpersonal forgiveness of third-grade female high school students. [PhD thesis]. Ahvaz: Shahid Chamran University, Faculty of Psychology and Educational Sciences. 2014. (In Persian).
 34. Saleh K. Moral intelligence and its role in formulating children characters. *Multi-Knowledge Electronic Comprehensive Journal for Education and Science Publications (MECSJ)*, 2018; 4(7): 301-313.
 35. Bao Z, Zhang W, Lai X, Sun W, Wang Y. Parental attachment and Chinese adolescents' delinquency: The mediating role of moral disengagement. *Journal of adolescence*. 2015 Oct; 44: 37-47. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2015.06.002>
 36. Altan MZ. Moral intelligence for more diverse and democratic world. *European Journal of Education Studies*, 2017 Feb 12; 3(3): 197-209. <https://doi.org/10.5281/zenodo.290617>

37. FadhiL AH, AL-Sammari AA, AL-Hakeem LM, Qandeel AM. The role of leaders' moral intelligence to enhance strategic leadership. Journal of Management and accounting studies. 2021 Mar; 9(1): 65-78. <http://dx.doi.org/10.24200/jmas.vol9iss01pp65-78>
38. Schwartz MS, Carroll AB. Corporate social responsibility: A three-domain approach. Business ethics quarterly, 2003 Oct; 13(4): 503-530. <https://doi.org/10.5840/beq200313435>
39. Nucci L, Turiel E. Capturing the complexity of moral development and education. Mind, brain, and education, 2009 Sep; 3(3): 151-159. <https://doi.org/10.1111/j.1751-228X.2009.01065.x>